Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában

7. HELYI IDENTITÁSOK ERŐS NEMZETEK KÖZÖTT

7.1. NYUGATI-SZLÁV ETNOREGIONALIZMUS NEMZETÁLLAMI KERETEK KÖZÖTT: A SZILÉZIAIAK

A sziléziai identitással foglalkozó nemzeti történetírás narratíváiban a sziléziaiak olyanok, akik „nem tudnak dönteni" hovatartozásukról. Lényegben „alvó" közösségek, akik nem tudnak választani a cseh, lengyel vagy német identitás között. A „nemzeti ébredés" állapota előtti bizonytalan, „köztes létben" élnek, abban a régióban, ahol még „nem kristályosodott ki a nemzeti identitás" (Kamusella, T. 2007).

Ezek a narratívák a nemzeti identitást olyan elágazásoktól mentes útnak tekintik, aminek végén az egyértelműen jellemezhető és felvállalható egyszeres etnikai identitás áll. Ezzel a módszerrel valóban nehéz meglelni a sziléziai identitás sajátosságait. Szilézia multietnikus háttere a nyelvi, a kulturális, az örökölt történelmi és a régióhoz kötődő több dimenziós identitások egyvelegét hozta létre, amit a helyi lakosok az éppen aktuális történelmi-politikai vagy személyes helyzethez igazítottak. Ezt a nehezen megragadható, jellegzetesen sziléziai identitáskomplexumot a személyes vallomások tehetik némileg kézzelfoghatóvá. Pl. Patrycja Kniejska újságíró, aki sziléziai születésű, de felvállaltan többszörös identitással rendelkezik, nem érzi magát lengyel patriótának, nem tudja szívből énekelni a német himnuszt sem, a sziléziai nyelvet pedig nem beszéli tökéletesen, így jellemzi etnikai kötődéseit: „Lengyelnek születtem, a gyökereim németek, de a szívem azt mondja, sziléziai vagyok." (Kniejska, P. 2016)

Vagy éppen Szczepan Twardoch sziléziai író hétéves koráig csak sziléziai nyelven beszélt, az irodalmi lengyel nyelvvel az iskolában találkozott először, számára a lengyel második nyelv. Véleménye szerint „*Szilézia és a sziléziaiak története mindig is határhelyzet volt, a sziléziaiak mindig is döntéskényszerben voltak, hogy ők most lengyelek, vagy németek-e.*" […] „*Soha nem gondoltam magam lengyelnek, csak lengyel nyelven író alkotónak. Én sziléziai vagyok, még akkor is, ha bizonyos összefüggésekben ez a meghatározás sok negatívumot hordozhat.*

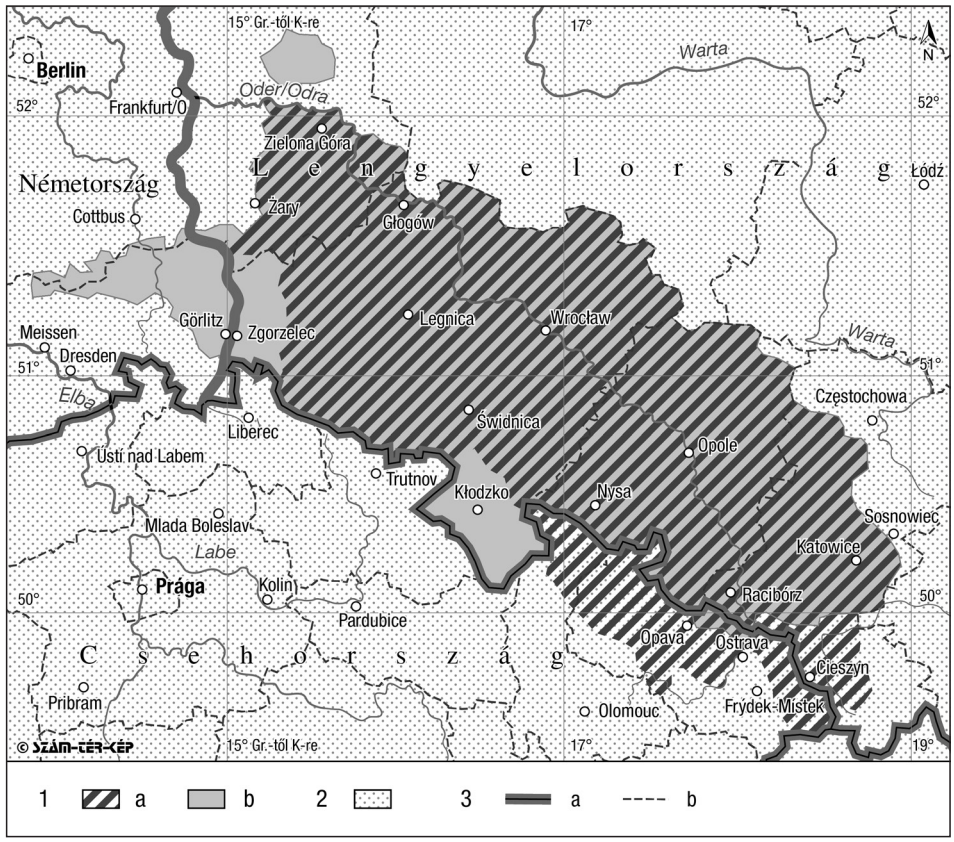
A sziléziaiság számomra azt is jelenti, hogy se nem lengyel, se nem német. Akkor viszont marad a kérdés, ami végigkíséri az életemet: ki vagyok én? A sziléziaiság egészen furcsa helyzet, sok elhallgatott történelmi momentummal bír, miközben felölel legalább nyolcszáz évet. Például szinte minden sziléziainak volt legalább egy olyan nagyapja, aki a Wehrmacht-ban szolgált… Ez az egész helyzet azért is érdekes, mert Lengyelországban nem nagyon érdemes ilyesmiről beszélni, nem akarják meghallani." (Grozdits, H. 2016)

A korábban a jelentéktelennek hitt sziléziai etnikai és regionális identitással kapcsolatos narratívák a 21. században ismét megjelentek a nyilvános diskurzusokban. A sziléziai etnoregionális gondolat a modern ipari társadalmakra jellemző identifikációs folyamatok és a kelet-európai nacionalizmusok ötvözetének tekinthető. Igaz ugyan, hogy a nemzet kialakulásának legfontosabb feltételei többé kevésbé megjelentek (társadalmi-gazdasági és területi integritás, saját nyelv, nemzeti öntudat), a történelmi események azonban oly sokszor, és oly drasztikusan alakították a régió életét, hogy a sziléziai identitás rejtőzködővé és nehezen felismerhetővé vált, időnként a regionális identitás köntösében mutatkozott meg. Ugyanakkor a kelet-európai rendszerváltások után, különösen az ezredforduló tájékán, a sziléziai kérdés egyre határozottabban újraéledt Lengyelországban. Felső-Sziléziában több szervezet és mozgalom is tevékenykedik a sziléziai kultúra megóvása, a hagyományok ápolása és elterjesztése, a nemzeti öntudat kiteljesítése, a regionális identitás erősítése érdekében. Ma még nem látszik, hogy mindez csupán egy rövidebb fellángolás Lengyelország és Szilézia történetében vagy egy hosszabb folyamat első szakaszának tekinthető.

7.1.1. A sziléziai regionális identitás középkori gyökerei

Szilézia határai, valamint hovatartozása a történelem során gyakran változott, ezért sem egyszerű a terület lehatárolása (*38. ábra*). A szomszédos politikai formációk erejüktől függően próbálták Szilézia feletti uralmukat megszilárdítani, így korábban a Lengyel és a Cseh királyság, később pedig a Habsburg Birodalom, illetve Poroszország érvényesítette hatalmát. A történeti Szilézia ma is három ország területén osztozik, mely részben a 19. századi staus quo, részben pedig a két világháború utáni békeszerződések területi következményei. A történelmi régió legnagyobb része ma Lengyelországhoz, kisebb része Csehországhoz, nyugati nyúlványa pedig Németországhoz tartozik.

Kr. u. a 4–6. században a mai Lengyelország középső területein jelentek meg azok a nyugati szláv törzsek, amelyeket aztán a Piast-dinasztia első uralkodója (I. Mieszko) egyesített, megteremtve a lengyel államiság alapjait. Az öt legjelentősebb törzs közül az egyik a sziléziai (Ślężanie) volt Alsó-Szilézia területén. A kisebb területet benépesítő opolánok (Opolanie) Felső-Szilézia környékén telepedtek le.

38. ábra A történeti Szilézia területe a mai országhatárok között
1 – A történeti Szilézia területe, a – Szilézia, mint cseh (német-római és Habsburg koronabirtok) a Sziléziai háborúk előtt (1742), b – Szilézia, mint Porosz tartomány a Bécsi Kongresszus (1815) után; 2 – Jelenlegi országok (Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia); 3 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ (Forrás: Gemeindeverzeichniss Deutschland, 1900; Königreich Preußen, Prov. Schlesien)

Szilézia a kora középkorban sem volt önálló, és nem vált részévé hosszabb ideig egyetlen birodalomnak sem, ugyanakkor geopolitikai pufferzónává vált: a nyugati-szlávok alakuló és megerősödő államalakulatai egymással versenyezve próbálták meg kiterjeszteni fennhatóságukat. A 9. és 10. században Szilézia a Nagymorva Birodalom részévé vált, de a megerősödő északi szomszéd első uralkodója, I. Mieszko, Sziléziát Lengyelország részévé tette. A wrocławi püspökség megalapításával Szilézia egyházi értelemben önálló régióvá vált. Az 1300-as évek közepéig a terület többnyire Lengyelországhoz tartozott, de a Cseh Királyságnak is sikerült fennhatósága alá vonni kisebb sziléziai területeket. A központosított lengyel állam gyengülése a kisebb fejedelemségek kialakulásának kedvezett, először Alsó- és Felső-Szilézia jött létre, majd több kisebb hercegség

és fejedelemség tagolta a történelmi régiót. A Tatárjárás utáni évtizedek jelentős gazdasági és kulturális változásokat hoztak. A Német-római Császárságból meghívott szakértők segítették adaptálni és bevezetni a magdeburgi városjogokat, melyek az egységes kereskedelemi jogok és a személyes jogbiztonság alapját teremtették meg (Wiszewski, P. 2013). A városi jogok terjedése a gazdaságban is éreztette hatását ezért a környező lengyel, illetve cseh területeknél fejlettebb, integráltabb gazdaság jött létre. A fejlett mezőgazdaság, textilipar, arany, ezüst, ón, vas és kőbányászat miatt Szilézia már a középkorban Európa és a világ egyik legfontosabb ipari régiójává emelkedett. Wrocław (Breslau, Boroszló), a régió központja pedig 1387-ben, az akkori Európa egyik legnagyobb városaként, a Hanza-szövetség részévé vált, ami tovább növelte Szilézia a környező térségekkel szembeni gazdasági erejét (Myśliwski, G. 2013). Ezzel együtt az intenzív urbanizáció, a fejlett ipar, az egységes városjog és az exportorientált gazdaság nyitottá és alkalmazkodóvá tette Sziléziát, megkülönböztetve a környező lengyel és cseh területektől. Annak ellenére így volt ez, hogy miután a 14. század közepétől a Cseh Királyság, (és egyben a Német-római Birodalom), részévé vált, a zavaros, háborúkkal megterhelt idők nem segítették a régió békés fejlődését (huszita háborúk, reformáció, harmincéves háború).

Az eltérő gazdasági pálya mellett több regionális jellegzetesség formálta tovább a térség „másságát". Ez pl. a középkori építészetben és a szakrális narratívákban is megfigyelhető. Noha a középkori épületek jelentős számban elpusztultak, a feljegyzések és a megmaradt építészeti emlékek kirajzolnak egyfajta sziléziai jellegzetességet már az anyaghasználatban is, mely szerint előszeretettel alkalmaztak kiégetett agyagtéglákat, amit a Szászországból szállított homokkő egészített ki. A máig fennmaradt (és rekonstruált) középkori templomok is túlnyomórészt téglából épültek, jelenleg is meghatározva a sziléziai városok központi tereinek arculatát. A középkori építészet stílusjegyeire a német és a cseh hatás jellemző (Kaczmarek, R. 2013).

Emellett a szegények és az elesettek jótevőjeként tisztelt Szent Hedvig kultusz is jól illeszkedett a később kialakult sziléziai „plebejus" identitáshoz, ami népszerűségét és fennmaradását is segítette. A 12–13. században élt Sziléziai Szent Hedvignek (Święta Jadwiga Śląska), Szilézia védőszentjének, a mai napig tartó kultusza van. Személyét és cselekedeteit legendák övezték, hatása Szilézia-szerte érezhető, melynek festmények, szobrok, kőfaragványok állítanak emléket. Október 16-át, Szent Hedvig napját, a mai napig megünneplik Sziléziában (Mrozowicz, W. 2013).

7.1.1.1. Szláv és német pufferzónában

Mint láttuk a 14. század közepére Szilézia önálló pályára került. Az eltérő gazdasági szituáción nyugvó régióra jellemző építészet és az egyházon belüli jellegzetességek a sziléziai kulturális identitás alapjait teremtették meg. Ebben az időszakban indult meg a szláv és az egyre nagyobb számban jelen lévő német

népesség keveredése, ami a sziléziai identitás ma is jellemző multietnikus gyökerét jelenti. Az alapvetően szláv dominanciájú terület a németek letelepedésével kezdett etnikai értelemben is megváltozni. Ahogyan az később is jellemző volt, a németek első sorban a városi uralkodó osztályt erősítették, a parasztság és az iparban tevékenykedők körében a szláv etnikumúak aránya meghatározó maradt. A 19–20. században ez a társadalmi osztálykülönbség kiéleződött és az elnyomók-elnyomottak konfliktus etnikai dimenzióját erősítette.

A 14. század közepétől kezdve Szilézia cseh kézre került. A lengyel hazafias történetírás úgy emlékezik erre az időszakra, mint a 600 évig tartó idegen uralom kezdetére, hiszen a lengyel fennhatóság csak a második világháború után „állt helyre". Szilézia a nagyhatalmak ütközőzónájában lévő határmenti területként folyamatos harcoknak, területi osztozkodásoknak és migrációs eseményeknek volt kitéve, többek között ezért is vált a 20. századra etnikailag heterogén régióvá.

A cseh uralom együtt járt a Német-római uralommal is, a sziléziai identitás szempontjából kevésbé jelentős cseh hatások (pl. építészet) ebből az időszakból származnak. Miután Csehország 1526-tól a Habsburg Birodalomhoz került, Szilézia sorsa is ehhez dinasztiához kötődött. A katolikus uralkodó sem tudta megakadályozni a protestantizmus terjedését (reformáció), de a harmincéves háború után a Habsburgok sikeres rekatolizációt hajtottak végre Sziléziában is. A tartományt ezekben az időkben is hercegségek tagolták, de Bécs Sziléziát egységes régióként is nyilván tartotta.

Az osztrák örökösödési háború sziléziai fejezetei (első, második, harmadik sziléziai háború) máig ható változásokat hoztak: a Habsburgok elvesztették a tartomány jelentős részét és a második világháborúig szinte egész Szilézia Poroszország, illetve később Németország része lett. A Habsburg fennhatóság csupán két kiöblösödésből álló délkeleti sávban maradt meg Troppau (Opava) és Teschen (Těšín, Cieszyn) központtal. Ezt a területet nevezték Osztrák-Sziléziának, amit az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása után majdnem teljesen Csehszlovákia kapott meg az első világháború után (Cseh-Szilézia), 1993 óta pedig Csehország része. A cseh közigazgatás nem támogatja a történelmi régiók területi elkülönülését, így Cseh-Szilézia két csehországi kerületben található, más, korábban Sziléziához soha nem tartozó, területekkel együtt (Olomouci és Morva-sziléziai kerület).

1740-től Szilézia nagy részét, azonban Poroszország birtokolta. A porosz adminisztráció bevezetése, a hadseregben való szolgálat és az oktatási intézmények tevékenysége a szláv lakosság germanizációját eredményezte. Ebben az időben alakult ki Szilézia jellegzetes szociális struktúrája, ahol a városi polgárságot a németek vagy az elnémetesedett lengyelek jelentették a vidéki parasztság és a munkások pedig alapvetően szláv anyanyelvűek voltak. A társadalmi ranglétrán való előrelépés a germanizációval is együtt járt, így különösen Alsó-Szilézia elnémetesedése látványos.

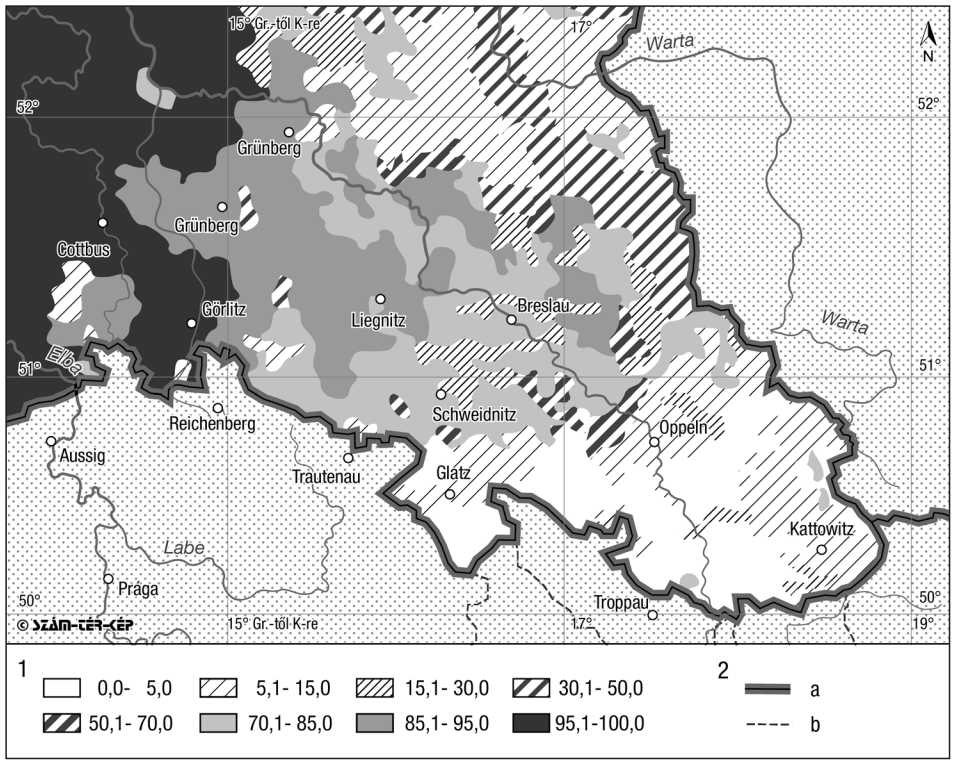
A vallási megosztottság a hatalmi viszonyokat is tükrözte: Alsó-Sziléziában újra a porosz-protestáns karakter vált jellemzővé, míg Osztrák- és Felső-Sziléziában a katolikus vallás volt a meghatározó (Szmeja, M. 2007; Kamusella, T. 2007) (*39. ábra*).

Szilézia újkori gazdasági fellendülése az ipari forradalomhoz kötődik. A 18. század végén feltárt szénmezők és a széntermeléshez kapcsolódó iparágak Poroszország és Európa egyik vezető gazdasági régiójává emelték. Kialakult a munkásosztály és sokan azt érezhették, hogy kemény munkával ugyan, de a korabeli európai viszonyok között egyfajta jólétet is képesek maguknak teremteni. A kétkezi munka ethosza a sziléziai identitás egyik jellemzőjévé vált (Szmeja, M. 2007).

7.1.2. A világháborúk területi és etnikai következményei Sziléziában

A 19. század második felében a bismarcki Németország ideológiai és politikai harca a katolicizmussal szemben a Kulturkampfban teljesedett ki, amelynek célja a német politikai egység földrajzi és társadalmi perifériáján lévő csoportok integrálása. Mindeközben az egységes német állam megteremtésének érdekében erőteljes németesítés is zajlott a Német Császárság területén. A határmenti vegyes lakosságú területeket ez különösen rosszul érintette, mivel a német nyelv használatát mindenhol kötelezővé tették és az oktatás minden szintjén érvényesítették.

Ennek során a politikai katolicizmus elleni támadás részeként katolikus politikai pártokat tiltottak be, szerzetesrendeket szüntettek meg és bevezették a polgári házasság intézményét. Bismarck a német egység egyik fő kerékkötőinek tartotta a katolikusokat és velük szemben a felvilágosult protestáns eszményeket állíttatta. A mélyen vallásos szláv katolikus sziléziaiakat ez különösen rosszul érintette (a helyi katolikus németséggel együtt). A Kulturkampf azonban inkább ellenállást váltott ki, nem hozott átütő sikereket a porosz adminisztráció számára, Sziléziában ráadásul egyesítette a felső-sziléziai szlávokat a katolikus németekkel. Paradox módon, céljával ellentétben épp a helyi identitás megerősödését eredményezte. Közben a nemzeti mozgalmak a környező szláv területeken egyre erősebbekké váltak, ami további hatással volt a sziléziai identitás alakulására (*40. ábra*). Az első világháborúban sok szláv ajkú sziléziai katona is részt vett a Német Császárság hadseregében, ami valamelyest erősítette a kapcsolatot a Birodalommal, ugyanakkor az erőszakos németesítés a sziléziai ellenállást tovább erősítette. A Császárság kapitulációja utáni zavaros években három németellenes sziléziai felkelés is volt Felső-Sziléziában (1919, 1920, 1921). A második és a harmadik a felső-sziléziai népszavazáshoz kapcsolódott, amit az Antant hatalmak rendeltek el, hogy döntsenek a vegyes etnikumú terület hovatartozásáról. A németek elképesztő propagandahadjáratba fogtak, hogy Németország mellé állítsák a helyi lakosságot, de az éppen alakuló lengyel állami adminisztráció is hasonlóképp járt el.

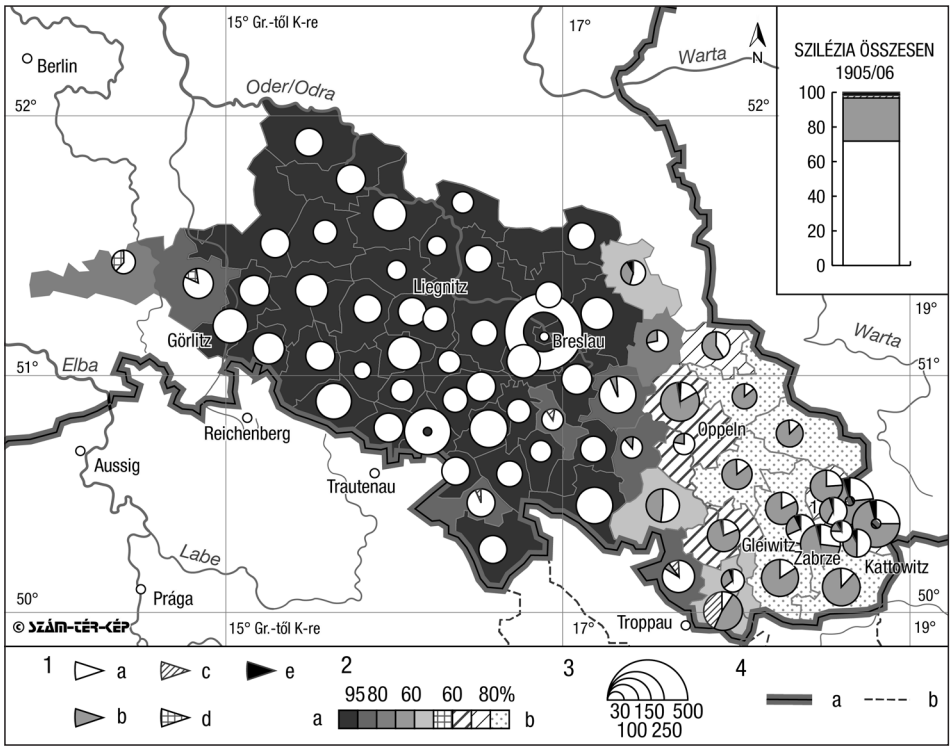

39. ábra Porosz-Szilézia vallási megoszlása 1880-ban
1 – A luteránus és katolikus felekezetűek egymáshoz viszonyított aránya; 2 – Határok, a – országhatár, b – tartományhatár (Forrás: Tazbir, J. J. *(szerk) 2008)*

Erőszakos cselekmények is voltak mindkét oldalon (német szabadcsapatok, lengyel felkelések). Európa egyik legfejlettebb ipari régiója volt tét. A sziléziai identitás így egyértelműen a háttérbe szorult, mivel Németország vagy Lengyelország mellett kellett dönteni (Wódz, K. 2007, Jarząbek, M. 2009, Lagzi G. 2014).

A népszavazás végeredménye a németeknek kedvezett, aminek hatására kirobbant a harmadik sziléziai felkelés. Végül Felső-Szilézia keleti részét a lengyelek kapták meg Katowice (Kattowitz) központtal, míg a nyugati, Opolei (Oppeln) terület német kézen maradt. Jelentős lengyel lakossága miatt Lengyelország a korábban Ausztria–Magyarországhoz tartozó Tescheni-Sziléziára is igényt tartott, ezért szembe került az újonnan megalakult Csehszlovákiával is (Pándi L. 1997).

Az első világháború egyik helyi záróakkordjaként az 1919. január 23-án kirobbant csehszlovák-lengyel háború csupán egy hétig tartott, de fontos indikátora volt a Szilézia területén lévő etnikai sokszínűségnek, a területi széttagoltságnak, a friss, nemzeti alapon szerveződő, államalakulatok területszerző stratégiáinak.

40. ábra A Német Császárság részét képező Sziléziai Provincia járásainak etnikai megoszlása 1905/1906-ban

1 – A lakosság etnikai összetétele, a – német, b – lengyel, c – cseh, d – szorb, e – kétnyelvű; 2 – A különböző nyelvhasználók aránya; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – tartományhatár (Forrás: Gemeindeverzeichniss Deutschland, 1900; Königreich Preußen, Prov. Schlesien)

Ahogyan a térségben máskor is, a csehszlovák-lengyel vitát a nagyhatalmak (ebben az esetben az Antant) döntötték el – lengyel értelmezés szerint – Csehszlovákia javára. Tescheni-Sziléziát az Olza folyó mentén osztották ketté, így Teschen városa részben Csehszlovákiához (Těšín), részben Lengyelországhoz (Cieszyn) került. Utóbbi nehezen mondott le az „Olzán túli területekről" (Zaolzie), többek között azért, mert így jelentős számú lengyel lakos került a határon túlra. A csehországi egy tömbben élő lengyel kisebbség ma is ezen a területen él a Morvasziléziai kerület északkeleti szegletében (Bottlik Zs. 2013).

A bonyolult és a lengyelek szerint igazságtalan határrendezés részeként Csehszlovákia megkapta a két osztrák-sziléziai területet (Troppaui-, Tescheni-Szilézia) északon összekötő, korábban Porosz-Sziléziához tartozó, sávot (Hultschini régió), ami tovább nehezítette a két szláv nemzet megbékélését (Pándi L. 1997).

Az első világháború után Szilézia nagyobb része német, kisebb része pedig lengyel és cseh fennhatóság alá került. A megszerzett területeken mindegyik állam megpróbálta a maga számára előnyössé tenni az etnikai viszonyokat. Az államalkotó nemzetek vezetői hasonlóképp jártak el Köztes-Európában máshol is. Az első világháború utáni új államalakulatok megpróbálták mindenhol megváltoztatni az etnikai viszonyokat a többség javára, mert a kisebbségek kulturális és területi autonómiájában a szeparatizmus lehetőségét látták. A német területeken erőteljes germanizáció indult meg, a lengyel területeken pedig a kicsi, de gazdaságilag fontos keleti Felső-Szilézia széles körű autonómiát kapott. Felső-Szilézia autonómiáját a lengyel parlament még a népszavazás előtt megszavazta, abban reménykedve, hogy ennek tudatában a sziléziaiak többsége Lengyelország mellett voksol. Végül csak Felső-Szilézia keleti részét kapták meg, de az autonómia ígéretet betartották. A Sziléziai vajdaságnak (Województwo Śląskie) elnevezett terület saját törvényhozói hatalommal rendelkezett és gazdasági, illetve oktatási kérdésekben nagyfokú önállóságot élvezett ellentétben más vajdaságokkal. Így a történelem során formálódó regionális öntudat további muníciót kapott. A korabeli Lengyelország legfejlettebb ipari területe nettó befizetője volt a lengyel államkasszának, de a megtermelt GDP fele helyben maradt. Az autonómiával járó különleges státuszt végül a hitleri Németország szüntette meg 1939-ben, a területet pedig összevonta a már előtte is német fennhatóság alatt lévő felső-sziléziai területtel. (Az 1989-es rendszerváltozás utáni sziléziai autonómiatörekvések is gyakran hivatkoznak az 1920 és 1939 közti időszakra, az akkorihoz hasonló jogokat követelve Sziléziának.)

Az első világháború után megalakult új lengyel állam a korábban más Birodalmakhoz tartózó, különböző kulturális hátterű országrészek lakosságát egységesíteni akarta, ezért a kulturális önállóságot nem támogatta. Furcsa kettősség alakult ki a Sziléziai vajdaságban, mert a széleskörű területi-gazdasági autonómia mellett, a nyelvi és kulturális autonómia törekvéseket elnyomták. Az új (lengyel) uralkodó osztály nem ismerte a sziléziai nyelvet, így az ismét a lenézett és megtűrt kommunikációs térbe került, a nyelvi korlátok pedig a társadalmi mobilitás gátjává váltak (Szmeja, M. 2007, Lagzi G. 2014).

A széleskörű autonómia, az ipari termelés fokozása és az új lengyel elit megjelenése tovább erősítette tradicionálisan a kétkezi munkához, a munka világához kötődő, a lengyel magaskultúrától távolabb lévő, sajátos sziléziai, egyre inkább befelé forduló látásmódot.

A náci érában először Német-Sziléziában, majd a megszerzett cseh és lengyel területeken, a totális elnémetesítés zajlott. Megpróbálták elérni, hogy az élet minden területén a német kultúra és a német nyelv érvényesüljön. Ez többek között azt jelentette, hogy a szláv földrajzi neveket németre változtatták, a szlávos hangzású keresztneveket pedig németes hangzásúra kellett cserélni, egy előre elkészített névlista alapján, amiből „választani" lehetett (Szmeja M. 2007).

A második világháború után Alsó- és Felső-Szilézia a „nyugatra tolt" Lengyelország része lett, Cseh-Szilézia pedig továbbra is Csehszlovákiához tartozott. Lengyelországban a „Visszatért Területek", Csehszlovákiában pedig a „Szudétavidék" német lakosságát szinte teljes egészében kitelepítették, aminek következtében a német dominanciájú Alsó-Szilézia szinte teljesen kiürült. A németek helyére a korábban Lengyelországhoz tartozó ukrán és litván területekről, más társadalmi és gazdasági környezetből érkező és eltérő egzisztenciális helyzetű lengyel etnikumú lakosságot telepítettek le. Az erőszakos lakosságcsere több millió embert érintett. A sziléziai régióhoz egyáltalán nem kötődő, máshol, más kulturális közegben szocializálódott lakosság teljesen átformálta az addigi életet. Szilézia etnikai térszerkezete 4-5 év alatt gyökeresen megváltozott. Alsó-Szilézia gyakorlatilag teljes egészében lengyel etnikumú lett, mintahogyan Cseh-Sziléziából is eltűnt a német lakosság. A csehek mellett leginkább a Těšín környéki lengyel kisebbség érdemel említést. Felső-Szilézia azonban megőrzött valamit a tartományra jellemző sokszínűségből: Opole környékén a német lakosság egy része helyben maradt és a szlávok is autochton közösséget alkotnak. Nem véletlen, hogy a sziléziai autonómiatörekvések Felső-Sziléziában bontakoztak ki az 1989-es rendszerváltás után (Pándi L. 1997, Szmeja, M. 2007, Wódz, K. 2007, Kamusella, T. 2007).

A 20. század első felének gyorsan zajló történelmi eseményei Alsó-Sziléziában teljesen szétzilálták a társadalmat, Felső-Sziléziában azonban a csoportidentitás erősödését eredményezték. Adaptív stratégiának bizonyult a befelé fordulás, ugyanis néhány évtized alatt meg kellett tanulniuk, hogy sem a régi Birodalmaktól, sem az új államalakulatoktól nem kaphatnak támogatást sajátos kultúrájuk felvállalásához, ellenben túl sokszor állították őket olyan választás elé, amikor lengyelségükről vagy németségükről kellett megnyilatkozni, holott sziléziaiként erre már akkor sem lehetett egyértelmű válaszokat adni. Kialakult az óvatos távolságtartás és a köztes lét érzete a lengyel és a német kulturális tér pufferzónájában.

7.1.3. Önálló nyelv vagy dialektus?

A 18–19. századra a különböző társadalmi rétegek egymásra hatásaként kialakult a szilézia lakosság önálló identitásának egy másik eleme a sziléziai nyelv (sziléziaiul: ślōnskŏ gŏdka, lengyelül: język śląski, csehül: Slezština), amit a nyelvészek egy része lengyel nyelvjárásnak tekint, mások szerint külön nyelvnek tekinthető. A vita részben tudományos, részben pedig a sziléziaiak önállósodási törekvésével kapcsolatos politikai dimenziókba száműzi a problémát. A külön nyelv hozzásegítheti a közösséget összetartozásának megerősítésében, megteremheti a sziléziai azonosságtudat alapját, de ez egy oda-vissza ható effektus, mert a sziléziai nemzeti azonosságtudat hozzájárulhat a sziléziai nyelv státuszának növeléséhez. Ha viszont lengyel nyelvjárásnak tekintik, akkor azzal

a lengyelhez, mint kultúrnemzethez való tartozást erősítik. A német kifejezések, illetve bizonyos nyelvtani szerkezetek, a sajátos kiejtés, de a lengyelhez mégis nagyon hasonlatos szókészlet és nyelvtan, mindkét csoportnak adnak tudományos muníciót érveik alátámasztásához. Hogy melyik érvrendszer válik éppen népszerűvé, az adott szociokulturális közeg és a hatalmi viszonyok függvénye. Szilézia önállósodásáért küzdő szervezetek külön nyelvként tekintenek a többnyire Felső-Sziléziában beszélt nyelvre, míg a varsói központi kormányzat a lengyel nyelv egyik változatának tartja.

Azok, akik önálló nyelvnek tekintik, a sziléziai nyelvet a nyugati-szláv lechita nyelvek közé sorolják, szoros rokonságban a lengyellel, illetve a kasub és a szorb nyelvvel. Különlegességét a lengyel és német egymásra hatása adja. Jellemzően rengeteg német jövevényszóval rendelkezik ezért egyfajta kreol nyelvnek tekinthető. Emellett a saját betűkészlet karaktereinél cseh és lengyel hatások is felfedezhetők. A német és a szláv nyelvek köztiségére utal a „szlávgermán" (Slawodeutsches) 19. századi kifejezés, ugyanakkor a „konyhalengyel" (popsuta polszczyzna) azt jelzi, hogy sokkal inkább a személyes élettér része volt, nem a munka világához vagy a hivatalos használathoz kötődött. A „Wasserpolnisch" megnevezés – különösen a porosz-német adminisztráció idején – nagyon elterjedtté vált. A köznapi szóhasználatban pejoratív felhanggal rendelkező kifejezés a német szavakkal, szófordulatokkal „felvizezett" lengyelre utal, de a nyelv szociokulturális helyzetét is jól megragadja. Általánosságban elmondható, hogy a sziléziai kissé lenézett nyelv volt, a német elit „kulturálatlannak" tekintette, de a második világháború utáni lengyel hozzáállás sem volt sokkal különb (Kamusella, T. 2003).

A sziléziai nyelvnek több variánsa létezik Szilézián belül, standard sziléziai nyelv ugyanakkor nem létezik. Ma már a digitális-virtuális terekben is elterjedt, de használatát akadályozza az egységes írásmód hiánya. Fontosabb szerepe a családon belül és baráti körben van („a szív nyelve"), a nyilvános terekben kevésbé terjedt el, ahol a lengyel az uralkodó, bár ebben is van már változás (Dembinska, M. 2014).

A tömegkultúra egyneműsítése elleni lázadásként is felfogható, hogy nagyvárosi sziléziai hipster kultúra is felfedezte magának ezt az unikális nyelvet. Ma már pólókat és egyéb ruhadarabokat lehet rendelni sziléziai nyelvű feliratokkal, de a tinédzser szleng részeként a lengyel hátterű fiatalok között is meghonosodott (Wanat, E. 2014).

Az érdeklődő, tanulni vágyó sziléziai fiatalok és felnőttek számára nyújtott új lehetőséget, hogy 2013-ban az elméletek, gondolatok és ötletek szabad terjesztését támogató, az online felületeken is népszerű TED konferenciák nyelvei közé felvették sziléziait is, mint 103. TED nyelv. Ezt egyébként helyi aktivisták érték el, és azóta számos TED (TEDxRawaRiver, Katowice) konferencián

tartottak sziléziai nyelven előadást, amivel azt a sztereotípiát is megpróbálják felszámolni, hogy a sziléziai a kevésbé művelt réteg nyelve. Jól látható, hogy a kihívásokra gyorsan reagáló, inkább nagyvárosi, rugalmas, 21. századi grassroot mozgalmak újra felfedezték maguknak a sziléziai nyelvet, ami fejlődésének újabb irányt és lendületet adhat.

7.1.4. Autonómiatörekvések és etnoregionális mozgalmak Sziléziában

A második világháború után az új lengyel kormány nem ismerte el a sziléziai sajátosságokat, az erőteljes polonizációban volt érdekelt. Ahogyan a 30-as években a németek, a lengyelek is megváltoztatták a földrajzi neveket, a keresztneveket pedig a lengyel standard szerint kellett választani, a sziléziai nyelv a lengyel irodalmi nyelvvel szemben üldözötté vált, kizárólag szűk családi keretek között maradt használatban. A sziléziai autonóm szervezetek mind a mai napig úgy érzik, hogy a központosított és egységesített lengyel kultúrkoncepció nem veszi figyelembe a regionális különbségeket. Az egységesítés igényével fellépő kultúrnemzeti ideológiába nehezen illeszthető a Lengyelország keleti és nyugati határterületein élők mássága (Szmeja, M. 2007).

Annak ellenére, hogy 1950-ig a németek jelentős részét kitelepítették, a helyben maradtak száma is tovább fogyatkozott. Az 1956 után bevezetett, Władysław Gomułka nevével fémjelzett reformok megkönnyítették a germán gyökerekkel rendelkező sziléziaiak németországi emigrációját. Az 1970-es, 1980-as években pedig „családegyesítés" címén sokan költözhettek Nyugat-Németországba, amit az akkori NSZK anyagilag is támogatott, az 1990-es évek elején, amikor a bőkezű német támogatások elmaradtak, a kivándorlásnak ez a formája megszűnt. Az 1950-es évek és az ezredforduló között a német etnikumú lakosság száma tovább csökkent az asszimilációs hatások és a kivándorlás miatt.

Az 1989-es lengyel rendszerváltás idején megkezdődött a nyílt diskurzus a lengyel regionalizmusról, a nemzeti kisebbségek helyzetéről. Sziléziában is egyre többen felvállalták és rámutattak a német identitáselemekre kultúrájukban. Ennek azonban praktikus oldalai is voltak, hiszen Lengyelország EU tagsága előtt a német hátterű sziléziaiak könnyebben kaptak állampolgárságot és munkalehetőséget Németországban (ez az előny aztán EU tagsággal együtt megszűnt). A német leszármazás jelentőségének hangsúlyozása az uniós csatlakozás után alábbhagyott, helyette ma már német kulturális háttérről beszélnek (Szmeja M. 2007).

A rendszerváltozás utáni szabadabb társadalmi hangulat és a közigazgatás átszervezése felerősítették az autonómiatörekvéseket. A korábban orosz, osztrák és német közigazgatású területeket kellett egységesen kezelnie az 1. és a második világháború utáni lengyel közigazgatásnak. A vajdaságok területi

rendszerét a történelmi hagyományokat figyelembe véve próbálták kialakítani, de ezt a tradíciót az 1975-ös „reformok" teljesen felrúgták. A kisméretű és szétaprózott vajdaságok rendszere további, erőteljes centralizációval járt együtt. A történelmi Szilézia területén is új egységek születtek. Az 1998-ig fennálló szisztémát többek között az uniós csatlakozás közigazgatási feltételei miatt változtatták meg, visszatérve a hagyományos vajdaságok rendszeréhez (a történelmi Sziléziát három vajdaság alkotja: Alsó-sziléziai, Opolei és Sziléziai vajdaság, mely utóbbi kettő a történelmi Felső-Szilézia területén jött létre). A „régiók Európája" gondolat óriási lökést adott a sziléziai autonómiatörekvéseknek is, a központi kormányzat azonban nem támogatta a régiók erősödését (Wódz, K. 2007, Baranyai N. 2013).

A korábban nem létező kisebbségi törvény 2005-ös megalkotása nem kedvezett a sziléziaiaknak, ugyanis a törvényalkotó értelmezése szerint a sziléziaiak nem tekinthetők etnikai kisebbségnek. Ennélfogva a törvényben felsorolt lengyelországi etnikai kisebbségek között nem kaptak helyet a sziléziaiak. Ráadásul a Lengyelországban 2009-ben ratifikált „Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája" sem hozta meg a várt eredményt: a törvény egyetlen, a Charta kritériumainak megfelelő, nyelvet nevez meg: a kasubokét, így a sziléziai nem válhatott hivatalosan regionális nyelvvé (Kamusella, T. 2003, Baranyai N. 2013).

A kisebbségként és a regionális nyelvként való elismertetésért folyó harcok, illetve a népszámlálási adatok eredményei a lengyelországi politika és közbeszéd nyilvános diskurzusává tette a sziléziai kérdést.

A 2002-es és 2011-es népszámlálási adatok sokak számára meglepőek voltak: a lengyel Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 2002-ben 148 544 fő vallotta magát sziléziainak, 2011-ben pedig 722 143 fő. Az addig rejtőzködőnek tűnt sziléziai közösség „hivatalosan" is megjelent Lengyelország etnikai térképén, ráadásul a két népszámlálás között 486 %-os növekedés figyelhető meg, amit a sziléziai szervezetek nagy örömmel fogadtak és saját sikerüknek tulajdonítottak. A népszámlálások a nyelvhasználatra is rákérdeztek, amiből az derült ki, hogy sokkal többen vallják magukat sziléziainak, mint ahányan beszélik a nyelvet. Az adatok alapján egyértelműnek tűnik, hogy a német vagy lengyel nyelvet használók közül sokan sziléziainak vallják magukat, a „sziléziaiság" kritériuma számukra nem a nyelvben gyökerezik. A 2011-es népszámlálás során megfigyelt növekedés annak is köszönhető, hogy lehetőség volt többszörös etnikai identitást megjelölni (pl. lengyel és sziléziai), továbbá a nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések is részletesebbek voltak (pl. otthon használt és hivatalos nyelv). Ugyanakkor a népszámlálási adatok szerint a sziléziaiak száma nem éri el a 10%-ot a sziléziai vajdaságokon belül, országosan arányuk pedig 2% alatt marad (Központi Statisztikai Hivatal, Główny Urząd Statystyczny).

A sziléziai regionális és kisebbségi szervezetek Felső-Szilézia két vajdaságában, (Opolei, Sziléziai vajdaság) tevékenykednek. A két terület között jelentős gazdasági különbségek vannak: amíg a Katowice központú Sziléziai vajdaság (az Alsó-Sziléziai vajdasághoz hasonlóan) meghaladja lengyel átlagot és GDP/fő tekintetében az ország legfejlettebb régiói közé tartozik, addig az Opolei vajdaság jóval szerényebb gazdasági mutatókkal rendelkezik. A sziléziai németek többsége ez utóbbi vajdaságban él, és a német nemzetiségi szervezetek is itt találhatóak (Baranyai N. 2013). Felső-Szilézia keleti részén viszont sziléziaiak vannak többségben, ahogyan könyvünk ötödik fejezetében is látható.

Az 1989-es rendszerváltás után több sziléziai szervezet alakult, de mind közül a Sziléziai Autonómia Mozgalma (lengyelül: Ruch Autonomii Śląska, sziléziaiul: Ruch Autůnůmije Ślůnska, RAŚ) vált országszerte ismertté. Akcióik, tevékenységük megítélése ellentmondásos, gyakran kapnak a központi kormányzattól bírálatot. Egyik törekvésük, hogy Katalóniához vagy a német szövetségi területekhez (Bundesland) hasonlóan jóval nagyobb regionális önállósággal rendelkezhessenek a sziléziai vajdaságok. A sziléziaiak számára hatékonyabb érdekképviseletet akartak, ezért a „sziléziai nemzet" lengyelországi elfogadtatásán dolgoztak, ami sikertelen próbálkozásnak bizonyult. A szervezet politikai tevékenységet is folytat, a lengyel önkormányzati választásokon több jelöltet indított 1990 óta. Az igazi áttörést a 2010-es választások hozták meg, amikor a RAŚ bejutott a Sziléziai vajdaság helyi törvényhozásába, ami országos visszhangot is kapott (Baranyai N. 2013, Lagzi G. 2014).

A RAŚ és a német nemzetiséget ápoló kulturális szervezetek egymás riválisaivá váltak, ugyanis a német és a sziléziai identitás szoros átfedésben van egymással. Amikor a lengyel politikusok a „német kártyát" veszik elő Sziléziával kapcsolatban, lassan gyógyuló sebeket tépnek fel. A második világháborús eseményeket figyelembe véve a németellenes érzelmeket nem nehéz felkorbácsolni Lengyelországban. Szilézia legnagyobb része Lengyelország lerohanása előtt is a Birodalom része volt, sok férfi szolgált a Wehrmacht kötelékében. Amikor a sziléziai identitás felvállalásában egy titkos német előrenyomulás lehetőségét sejtetik, akkor a németellenes érzelmeket csatornázzák be a regionalizmussal kapcsolatos országos vitákba (Cienski, J. 2014, Wanat, E. 2014).

Csehországban is kialakultak sziléziai szervezetek, de azok inkább a morva autonómiatörekvésekhez kötődtek. A cseh és lengyel szervezetek között nem alakult ki intenzív kapcsolat, mindkét oldalon a helyi sajátosságokkal és a cseh, illetve a lengyel központi kormányzathoz kötődő problémákkal kell megküzdeni. Ennélfogva, egységes, határokon átívelő sziléziai mozgalom nem alakult ki, igaz, komolyan vehető formában a határok megváltoztatása sem merült fel (Sakson A. 2012, Siwek T. 2017).

7.1.5. A sziléziai identitás sajátosságai

A sziléziai identitás sajátosságai és megkülönböztető jegyei között előkelő helyen szerepel a lengyelektől és németektől való távolságtartás, de az ugyanezen kultúrákhoz való kötődés is erős. A sajátos identitás elismeréséért küzdő etnopolitikai mozgalmak megpróbálnak egyenlő távolságot tartani a németektől és a lengyelektől is és ezt a magukat sziléziainak vallók szintén gyakran hangsúlyozzák. A régióhoz kötődő vallásos rítusok is a csoportidentitást erősítik. A vallásos események hasonlóan fontosak, mint Lengyelországban máshol, de a tájhoz, a régióhoz kötődő helyszíneken zajlanak. A sziléziai zarándokhelyek és védőszentek is, (pl. Szent Borbála a bányászok védőszentje vagy a korábban már említett Sziléziai Szent Hedvig), a lokalitást erősítik, ráadásul sziléziai jellegzetesség, hogy saját imakönyvet használnak a szentmisén. A (kétkezi) munka tisztelete és szeretete szintén sziléziai sajátosság, ami összekapcsolódik a „másodosztályú állampolgár" vagy a lenézett „munkás" érzetével, amit a mindenkori német és lengyel elit velük szemben éreztetett. Ezt az ethoszt a munkanélküliség, és munkavállalók szabad áramlása kikezdte, de a helyi kollektív emlékezet megőrizte.

Tinédzserek körében folytatott vizsgálat kimutatta, hogy körükben is létezik a sziléziai identitás, de felnőtt társaiktól eltérően sokkal rugalmasabban kezelik, attól függően, hogy az egyéni interakciókban mikor és hol jelenik meg. Számukra a többszörös identitás sem okoz akkora problémát: egyszerre képesek vállalni lengyel, sziléziai, európai, sőt (akár) német identitásukat (Dembinska, M. 2014).

Úgy tűnik, a sziléziai nyelv és a sziléziaiság negatív megítélése csökkenőben van, továbbá a sziléziai identitás felvállalása sem okoz akkora gondot, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. A hivatalos terekben megjelenő identitás reprezentációk mellett ma már a hatalom által nehezen kontrollálható digitális és egyéb hétköznapi, alternatív terekben válik népszerűvé egy-egy, a sziléziaiakhoz kapcsolódó identitáselem.